

Landbrugskrisen 1818–28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse

AF MERETE JOHANSEN

Indledning

Nærværende artikel er en sammenfatning af et speciale omhandlende gårdmændene i Tybjerg herred under den store landbrugskrise. Af pladshensyn har det været nødvendigt at udelade en del af dokumentationen og noget af tabelmaterialet, ligesom et afsnit om den samtidige litteratur ikke har kunnet medtages.¹

Vue over forskningens stade

Landbrugskrisen fra 1818 til 1828 er blevet behandlet flere gange i de forløbne 150 år ud fra skiftende synsvinkler. De forskellige vurderinger af deres årsager, omfang og forløb afviger imidlertid kun meget lidt fra hverandre, hvilket hænger sammen med, at der siden V. Falbe-Hansen og Marcus Rubin udgav deres værker stort set ikke er fremdraget nyt kildemateriale. Det skulle derfor være muligt at give en samlet fremstilling af en gængs opfattelse af krisen.²

Man mener, at landbruget havde haft gyldne tider under Napoleonskrigene, dels på grund af gunstige afsætningsvilkår i såvel Danmark som det krigshærgede Europa, og dels fordi indtægterne voksede nominelt takket være pengeforvirringen, uden at udgifterne på samme vis fulgte med. Sidstnævnte var i nogen grad udtrykt i faste pengebeløb, der var uafhængige af kursbevægelserne. Dette gjaldt bl.a. prioritetsgælden og dens renter, og mange benyttede derfor lejligheden til at betale de lånte kapitaler tilbage, mens andre i tillid til inflationens videregaloperen forøgede gældsbyrden for at investere i luksus eller i et forbedret jordbrug.

Fra 1818 og fremefter ødelagdes balancen mellem indtægter og udgifter, først og fremmest p.g.a. et voldsomt prisfald på landbrugsprodukter. De øvrige varepriser faldt vel ikke fuldt så meget; men i et overvejende selvforsynende landbrug vejede dette ikke så tungt. Det gjorde derimod skatter, arbejds løn og forrentning og afvikling af gæld.

Statsskatterne var i krisens første år ret upåvirkede af prisniveauet, men nedsattes og lettedes derefter noget i bestræbelse på at afbøde de værste ulykker. Til gengæld var de lokale afgifter uforandrede eller endog stigende p.g.a. fattigforsørgelserne og skoleloven. Arbejds lønnen tilpassede sig mere smidigt, fordi den delvist ydedes i naturalier, og en ny undersøgelse, byggende på stikprøver i nogle godsar-

kiver, tyder på, at også pengelønnen faldt nogenlunde i takt med kornpriserne.³ Prioritetsgælden og de dermed forbundne forpligtelser udgjorde bestemte summer fastsat i rigsdaler og ændredes følgelig ikke, hvilket i en deflationsperiode gjorde dem utålelige. Sammenfattende konstaterer man, at indtægterne faldt katastrofalt, mens udgifterne ikke bevægede sig i samme tempo.

Virkningen af den skortende regnskabsbalance udeblev heller ikke. I forvejen var det uhyre svært at låne penge, og indtjeningsmulighederne gjorde landejendomme til lidet attråværdige panter. Eksekutioner og tvangsauktioner blev dagens orden og ejendomspriserne sank, så man i bogstaveligste forstand var forgældet til op over skorstenen. Det uhørt lave prisniveau bevirkede, at det dårligt kunne betale sig at bjærge afgrøden, og forhen bugnende agre lå øde hen, mens selv ubehæftede gårde var svært afsættelige.

Imidlertid rantes ikke alle kategorier af landmænd lige hårdt, idet man mener at kunne spore to tendenser. For det første var der et sammenfald mellem ejendommens størrelse og status og evnen til at overleve krisen, således at det gik godsejeren værst og selvejeren næstværst, mens fæstebonden slap relativt uskadt, og for det andet en mærkbar afhængighed af behæftelsesgrad og tidspunkt for gældsstiftelse. (Husmænd og inderster behandles som regel ikke som selvstændig gruppe, men optræder alene som arbejdskraft for det øvrige landbrug).

Godserne havde i de gyldne tider været genstand for intensive investeringer og for en spekulationsbetonet omsætning og var derfor højt behæftede med prioriteter. Om ikke andet indestod bankhæftelsen, en førsteprioritet, der udgjorde 6% af ejendomsværdien, pålagt samtlige landets ejendomme af staten i forbindelse med rigsbankens grundlæggelse. Da konjunkturerne vendte, kunne ejerne ikke som selvejere og fæstebønder skrue omkostningsniveauet ned ved at fyre arbejdskraft og selv tage mere aktivt del i produktionen. Ikke nok med det – ud over egen gæld måtte godsejerne svare staten for fæsternes skatter, som de stadig opkrævede. Til trods for offentlig krisehjælp, der ydedes som prioritetslån på stramme betingelser, krakkede godserne på stribe, og staten øgede som kreditor sine jordbesiddelser med en $\frac{1}{30}$ af landets hartkorn.

For selvejerne var gældsbyrden afgørende, og det medførte, at landmænd, der havde overtaget deres gårde i de sidste højkonjunkturår – dvs. mellem 1813 og 1818 – stod sig dårligst, fordi de ikke havde haft glæde af 1813-pengereformens gældsnedskrivning, moratorium og indult, som i nogen grad hjalp dem, der havde lånt penge under krigen.

Fæsterne havde intet incitament til gældsstiftelse og kunne relativt hurtigt nedsætte forbrug og omkostninger efter de ugunstige tider. Skatterne indestod herremanden for, og landgilden var ofte bestemt i naturalier, hvilket gjorde den pris- og kursafhængig. Alt i alt betød det, at fæstebondens stilling ligefrem blev eftertragtelseværdig, et forhold der gav sig til kende ved en bevægelse fra selveje tilbage til fæste.

Sammenfattende kan man sige, at det billede, der oprulles for læseren, viser et landbrug, der gennem 10 år gennemrystedes af en voldsom krise med ulykkelige

konsekvenser for dets udøvere. Som allerede anført af Erik Helmer Pedersen harmonerer dette billede ikke med de oplysninger, vi har om 1830'erne. Hvis man sammenholder hobetallene af udpantninger og tvangssalg, der bragte marker, ja endog gårde, ud af drift med nyinddragne agerarealer, nyanskaffelser af redskaber og produktivitetsstigning, undres man. To muligheder står åbne; enten er efterretningerne fra 1830'erne for optimistiske, eller også var 1820'erne ikke fuldt så grumme som hidtil antaget. Af disse alternativer forekommer den sidste eventualitet mest plausibel; thi skildringer af 1830'erne er kildemæssigt langt bedre belagt end kriser, bl.a. med de såkaldte landbrugstællinger.

Den foreliggende litteratur har indtil dato taget udgangspunkt i samtidens kriseopfattelse, som den fandt udtryk i amtsbeskrivelser, tidsskrifter og andre småpublikationer. Her skildres de ulykkelige tider som regel i vage og almindelige vendinger, og dokumentationen indskrænker sig til nogle eksempler, der undertiden har et anekdotisk præg. Eftertidens forskning har i forsøget på at danne en syntese dækket over materialet ved at sammenstille og generalisere disse eksempler og udsagn uden for alvor at tage hensyn til kildernes tilforladelighed og repræsentativitet. Et grelt udtryk for dette er førømtalte bevægelse fra selveje til fæste, der indtil videre udgøres af selvejerne på de kongelige godser Vestenborg og Hvededal (bedre kendt som falsterbønderne), samtlige selvejere på godset Nørre Vodsborg, nogle på Lønborrgård (tilsammen betegnet bønderne fra Ringkøbing Amt) og nogle i Odsherred. Denne noget beskedne bevægelse, som findes beskrevet hos C. F. Wegener så tidligt som i 1843, er ureflekteret blevet gentaget i næsten al efterfølgende forskning, velsagtens fordi den passende glimrende til det almindelige og i samtiden ofte repeterede postulat om fæstebøndernes relativt bedre stilling.

Det centrale i krisefremstillingen og det eneste, der foreligger nogenlunde pålideligt talmateriale om, er kursbedringen og prislefaldet på korn; og omkring disse to foreteelser har man så prøvet at opstille en stribe årsager og virkninger med støtte i samtidens ræsonnementer.

Hele fremstillingen af forholdene omkring prioritetsgæld og tvangsauktioner er uigennemsigtig. Hvem og hvor mange lod sig udpante eller gik fallit? På den ene side har bønderne haft lejlighed til at afvikle gæld under krigen, på den anden side kunne de også låne flere penge. På den ene side klages der over manglende kredit og standsning af selvejekøbere mellem 1813 og 1818, på den anden rammes netop de, der har stiftet gæld i denne periode, hårdt!

Afgrænsning, problemformulering og kildemateriale

Ved at tage udgangspunkt i tvangsauktionerne skulle det være muligt at få kastet nyt lys over omfanget og tildels årsagerne til krisen, hvilket er denne artikels sigte. Synsvinklen er ikke ny, idet Ole Halding i sin analyse af statsmagtens indgreb i den store landbrugskrise fra 1818 til 1828 granskede nogle godsfallitter i Nørre herred i Randers amt. Han nåede her frem til, at krisen var værre, end man hidtil

havde troet, idet han sluttede fra lokalt til landsplan ved at generalisere sine resultater såvel geografisk som socialt; en vel dristig konklusion, det spinkle grundlag taget i betragtning.⁴

Godsernes vanskæbne synes dog godt belagt, så derfor vil dette arbejde fortrinsvis beskæftige sig med fæste- og selvejergårdmænd, hvis situation er søgt belyst gennem retsbetjentarkivernes indhold af skøde- og panteprotokoller, auktionsprotokoller, fogedprotokoller og skifteprotokoller. Ved at sammenholde disse kildegrupper kan man finde ud af, hvem og hvor mange der blev udpantet eller sat på tvangsauktion, om der er sammenhæng mellem gældsbyrde og risiko for en auktions- eller udlægsforretning, om fæstebønder klarede sig bedre end selvejere, om der var en bevægelse fra selveje til fæste, ja kort sagt få undersøgt og efterprøvet holdbarheden af nogle af de eksisterende udsagn og årsagsforklaringer.

Undersøgelser af gårdmændenes situation er indtil nu kun foretaget i Tybjerg herred i Præstø amt. Tybjerg herred består af sognene Aversi, Bavelse, Fensmark, Glumsø, Herlufmagle, en bid af Herlufsholms sogn, som er udeladt af undersøgelsen, fordi dokumenterne er tinglæst ved et andet tingsted, Næsby, Sct. Morten, Sct. Peder, Rislev, Sandby, Skelby, Tybjerg, Tyvelse, Vester Egede og Vrangstrup. Nogle af gårdene i disse sogne har ikke brugt Tybjerg herredsting, men private birketing. For at komplementere herredets tingbøger er protokollerne fra Tybjerggård birk og Gisselfeld birk derfor også gennemgået, således at beregningerne dækker et geografisk bestemt Tybjerg herred og ikke herredsjurisdiktionen. Gisselfeld birk eksisterer i hele perioden, mens Tybjerggård birk nedlægges i 1827, hvorefter dets bønder overflyttes til herredstinget.

Foruden de ovenfor nævnte protokoller blev endnu en kilde anvendt, nemlig lægget Tybjerg herred i pakken »Concepter til beskrivende Protokol« fra »Indberetninger fra Præstø Amt 1805«. Ved hjælp af dette læg har det været muligt at opstille en slags herredsmatrikel (herfra benævnt »matriklen«) med gyldighed for begyndelsen af 1804, bestående af ejer eller brugers fulde navn, gårdens størrelse i tdr. htk. ager og eng og dens beliggenhed i sogn og by og eventuelt godstilhørsforhold. Disse indberetninger blev oprindeligt tilvejebragt som et led i forarbejderne til 1844-matriklen. I den fortegnelse, der blev lavet med henblik på denne artikel, blev gårdmændene optaget på de betingelser, som gjaldt, da retsbetjentarkivet blev gennemgået for relevante dokumenter dvs. jordtilliggendet skulle være fra 1 til 12 tdr. htk., og at præste-, degne- og hovedgårdsjord samt møllerier blev udelukket.

Udvikling og fordeling i antallet af ejendomme 1804–1828

I 1804 var der ifølge matriklen 344 gårde, hvoraf 60 var selvejere, og 284 var bortfæstede enten på livstid eller som arvefæstegårde. Af de 60 selvejergårdmænd dukker 54 op i dokumenterne fra retsbetjentarkivet og de private skifteprotokoller, og de 6, som mangler, kan ikke siges at udgøre en speciel gruppe, hverken med

Tabel 1.
Den sognevisse fordeling af udstykningerne 1804–1828

Sogn	T 1804, m	d ₁ 1804–28	T 1828
Aversi	15	0	15
Bavelse	10	0	10
Fensmark	17	14	31
Glumsø	31	3	34
Herlufmagle	55	14	69
Næsby	19	2	21
Sct. Morten	14	0	14
Sct. Peder	5	0	5
Rislev	23	0	23
Sandby	26	0	26
Skelby	41	2	43
Tybjerg	39	0	39
Tyvelse	16	2	18
Vester Egede	21	0	21
Vrangstrup	12	0	12
I alt	344	37	381

T = antallet af gårde.

d₁ = tilvæksten i antallet af gårde ved udstykning.

hensyn til gårdens størrelse eller beliggenhed. Af fæstegårdmændene genfindes 147, og heller ikke deres fordeling giver anledning til uro. Tingbøgerne indeholder relativt færre oplysninger om fæstegårdmænd end om selvejere, fordi førstnævnte har været forpligtet til at tinglæse i mindre omfang. Først efter 1810 er det f.eks. lovbefalet at tingbogsføre fæstebreve.

Mellem 1804 og 1828 finder der ifølge skøde- og panteprotokollerne ingen nysalg af fæstegårde sted; men antallet af selvejergårde forøges med 16 ved udstykning. Til gengæld mindskes samme, fordi 15 selvejergårdmænd sælger deres ejendomme til enten godsejeren eller en anden magnat, hvorefter gården bortfæstes til dem selv eller andre bønder. Kun 4 af de 15 opkøbes mellem 1818 og 1828, og dette beskedne tal (det svarer til 7% af antallet af selvejergårdmænd) kan ikke tages til indtægt for den førnævnte konjunkturbestemte »bevægelse« fra selveje til fæste – specielt ikke, fordi der i 1804 og 1805 er 8 lignende tilfælde, uden at nogen derfor vil tale om landbrugskrise i den forbindelse. Den manglende korrelation understreges yderligere af, at ingen af de 15 udsættes for foged- eller auktionsforretninger, og da salgsbetingelserne, såvidt det kan afgøres, ikke er forskellige fra de øvrige salg, må årsagerne til tilbagesalgene søges i individuelle forhold, som ikke afspejles i de anvendte kilder.

Fæstegårdenes antal vokser med 35, hvoraf 14 kommer fra selvejergrupper, og de resterende 21 er resultatet af udstykninger. (Den sidste af de 15 opkøbte gårde sælges straks igen).

I alt betyder det, at der i 1828 er 319 fæstegårdmænd og 62 selvejere, altså tilsammen 381 gårdmandsbrug.

Tilvækstens tidsmæssige spredning giver ikke anledning til yderligere kommentarer; den fordeler sig nogenlunde jævnt før og efter 1818. Derimod er den geografiske konstellation bemærkelsesværdig, idet Herlufmagle og Fensmark sogne tilsammen tegner sig for $\frac{1}{3}$ af alle parcellerne (se tabel 1).

I Herlufmagle sogn er det hovedsageligt en vis doktor Hammers aktivitet, man skylder det store tal. Denne Hammer, der var sognepræst i Herlufmagle, manifesterer sig som storforhandler af gårde og gårdslagter. Han har købt 7 selvejergårde og bortfæstet dem i lodder á 1–2 tdr. hkt., og hans navn ses hyppigt ved allehånde auktioner i såvel købers som sælgers rolle og genfindes som kreditor og debitor på panteobligationer.

I Fensmark kunne selvejerne have bortsolgt jord for at klare økonomiske skær. 5 udstykker mellem 1818 og 1828 og 3 af disse dukker op i de udlægs- og auktionsramtes rækker, uden at man kan kombinere de to ting, fordi tidsintervallet er for stort – minimum fem år.

De ved udstykningen indkomne penge er ikke blevet brugt til at nedbringe gældsbyrden med – det ses af panteobligationernes påtegninger – og selv om hovedparten af de bortsolgte lodder tilfalder købere uden for familien, kan man ikke generelt kalde parcelleringerne i Fensmark sogn for et krisesyndrom. Der er nemlig lige så mange udstykninger før 1818 som siden.

Udviklingen i antallet af begærede auktioner 1807–1828

I auktionsprotokollerne findes både frivillige og begærede auktioner; men kun de begærede er blevet udlagt som et krisesyndrom. Man kunne forestille sig, at en gårdmand for at imødegå et krav om udpantning af sig selv solgte indbo på auktion og således skaffede de nødvendige kontanter. Selv om denne mulighed ikke helt kan udelukkes, kan de fleste frivillige auktioner henføres til dødsfald eller fraflytning i forbindelse med overgang til aftægt, og det vil sige, at auktionerne må ses som en praktisk måde at komme af med overflødig indbo på, som f.eks. en afdød ægtefælles gangklæder eller møbler, man ikke længere har haft plads til. Det sidste sker som oftest, når gården overtages af én, der ikke tilhører familien. Nogle regulære tvangsauktioner er blevet elimineret af undersøgelsen, nemlig de der kommer af kriminaldomme – som regel afsagt p.g.a. tyveri – og de der skyldes vægring ved at betale alimentationsbidrag.

Autionsmaterialet dækker for herredets vedkommende perioder fra 1807 til 1828, og Gisselfeld birks protokol er gennemgået i samme tidsrum, hvorefter begge summarisk er synet 1829 og 1830 (se fig. 1).

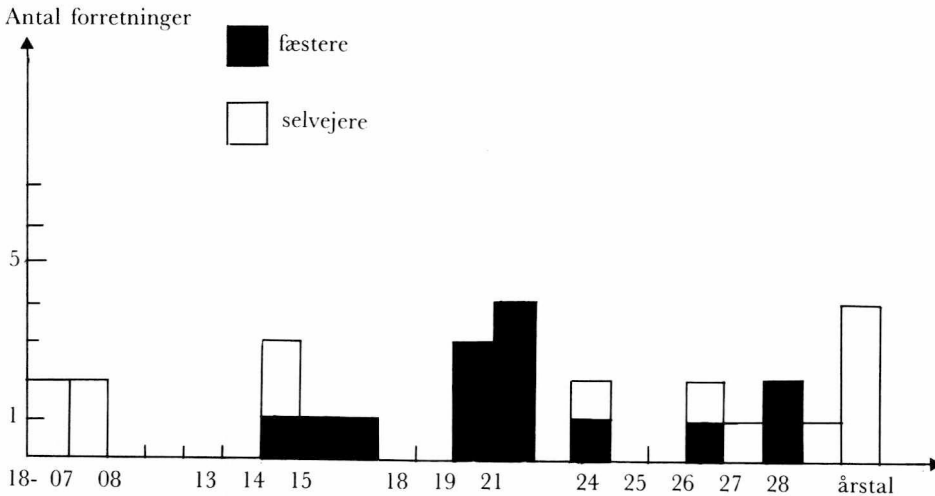

Fig. 1. Tvangsauktionernes tidsmæssige fordeling.

Det første, der springer én i øjnene, når man betragter ovenstående diagram, er det overraskende lave antal af tvangsauktioner afholdt mellem 1807 og 1828 – i alt kun 28, hvoraf 19 eller godt $\frac{2}{3}$ falder i kriseårene. Forøgelsen i mængden af tvangsauktioner under krisen er markant, noget i retning af en fordobling i forhold til det foregående decennium; men de 19 udgør kun 5% af samtlige gårdmænd i herredet. Opgjort på en anden måde er tvangsauktionshyppigheden 1,7 pr. år, og ingen af disse beregninger kan retfærdiggøre udtalelser som: »Offentlige Auktioner kom derfor snart til at høre til Dagens Orden«.⁵ eller: »..., de maatte gaa fra Gaarden i stort Antal, og i den første Halvdel af Tyverne blev et overordentligt stort Antal Gaarde sat til Tvangsauktion«.⁶

En begæret auktion er ingenlunde ensbetydende med, at gårdmanden må forlade sit brug; faktisk lider kun 4 af de 28 den tort, nemlig én selvejer i 1808, én fæster i 1824 og én af hver i 1828, og dvs. at 3 svarende til 1% af gårdmændene må gå fra hus og hjem i Tybjerg herred i kriseårene. I øvrigt virker det som om, krisen strenges mod periodens slutning, en opfattelse der understreges af, at der i 1829 og 1830 i samme gruppe bønder eksekveres 17 begærede auktioner.

Tvangsauktionernes tidsmæssige efterslæb i forhold til priserne lader sig muligvis forklare ved, at gårdmændene har haft dalere på kistebunden at stå imod med. At forrige tiders forskning lægger krisens tyngdepunkt tidligere i perioden skyldes, dels at den har ladet sig fikse af prisudviklingen, dels at godserne, om hvilke man virkelig har vidst noget, krakkede i første halvdel af tyverne.⁷

Tvangsauktionernes antal og fordeling kunne tyde på, at krisen ikke var så hård i betydningen alt medrivende, som hidtil antaget, idet gårdmændene synes at være sluppet relativt nådigt – i Tybjerg herred.

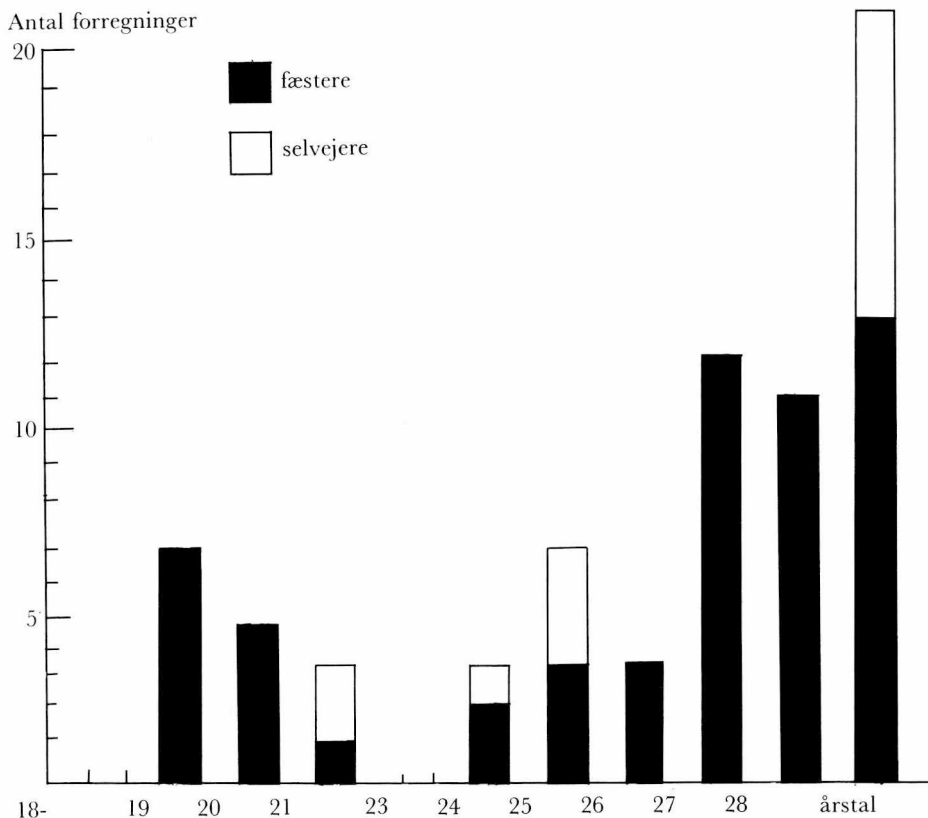

Fig. 2. Fogedforretningernes tidsmæssige fordeling.

Udviklingen i antallet af fogedforretninger 1818–1828

Hyppigheden af begærede auktioner er imidlertid ikke hele sandheden om kriseramte gårdmænd fra 1818 til 1828. Billedet skal suppleres med fogedforretningerne, ved hvilke bønderne fik udlagt løsøre, som uden videre blev fjernet og bortsolgt, hvis de ikke betalte. Den resulterende type auktioner er ofte navnløse, idet man samler det udpantede bohave hos f.eks. sognefogeden og afholder en fællesauktion og desårsag er de ikke registreret under tvangsauktioner.

Blandt de triste udlægsforretninger, hvor det tit er hustruer, der i mandens fravær må tage imod fogeden og siden love at passe godt på det udlagte – det kan f.eks. være stueuret, møbler eller redskaber – findes et par solstrejfe. En gårdmand undgår at få udlagt indbo, fordi han betaler sin regning kontant og med det samme, en anden opnår forlig og formår tilsyneladende at overholde betingelserne; i alle tilfælde hører man ikke mere til ham. En enkelt prøver at unddrage sig følgerne af sin manglende økonomiske formåen ved at påstå, at det tilgængelige bohave tilhører hans gamle mor; andre hævder, at løsøret i forvejen er »beskre-

vet«, som det hedder i datidens sprog – det betyder, at f.eks. herskabet har foretaget arrest i nogle ejendele – men med ringe held. Deres løgnagtighed er diletantisk, og de opnår højst at få forretningen udsat en uges tid.

Desværre eksisterer fogedprotokollerne kun fra 1818 i herredet, og i Gisselfeld birk har fogeddokumenterne måttet bruges mellem 1818 og 1820. Det gør sammenligninger med inflationsperioden umulige og medfører samtidig, at vurderingen af krisens omfang kommer til at bygge på en konfrontation med de hidtidige anskuelser kombineret med et skøn, der til en vis grad svæver i luften. (Se dog bilag 1).

Der er væsentlige flere fogedforretninger end tvangsauktioner, men alligevel ikke så mange som forventet. (Se figur 2 s). Mellem 1818 og 1828 kendes i alt 66, og det svarer til 18% af gårdmændene eller en udlægsfrekvens på 6,6 pr. år. Heller ikke her holder forskningens almindeligt udbredte og accepterede malen fanden på væggen. Antagelsen af, at krisen kulminerer i begyndelsen af 1820'erne, er kun rigtig, hvis ordet krise indskrænkes til at betyde prisfald. Hvis begrebet udvides, forskydes tyngdepunktet for gårdmændenes vedkommende til slutningen af tyverne, hvilket endnu engang bekræftes, om man betragter situationen i 1829 og 1830, hvor der udpantes i henholdsvis 7 og 17 tilfælde.

Skønt det med baggrund i Tybjerg herred er påkrævet at modificere omfanget og forskyde tyngdepunktet af krisen en del, for såvidt angår gårdmændene, tyder udviklingstakten i tvangsauktionerne i hvert fald på en tilspidsning i den økonomiske situation fra 1818 til 1828 og længere frem, og i nogle følgende afsnit vil auktions- og fogedforretninger derfor blive analyseret med henblik på at efterprøve de allerede eksisterende årsagsforklaringer.

Fordelingen af auktions- og fogedforretninger på selvejere og fæstere 1818–28

Inden selve årsagsforklaringerne angribes, vil det være gavnligt at undersøge postulatet om fæsternes relativt bedre stillinger i kriseårene.

De absolutte tal for tvangsauktioner og fogedforretninger siger ikke meget, fordi der er mangefold flere fæstebønder end selvejere. Sammenregner man i stedet procentsatserne, viser det sig, at 13% af selvejerne er ofre for en begæret auktion mod 4% af fæsterne, og for fogedforretningernes vedkommende er tallene henholdsvis 23% og 17%. Umiddelbart kunne disse resultater tages til indtægt for fæsternes bedre situation; men dette forudsætter, at der til hver forretning svarer netop én gårdmand, og det er ikke tilfældet.

De i alt 85 udlæg og tvangsauktioner mellem 1818 og 1828 rammer 59 gårdmænd svarende til 16% af totalantallet, og af disse 59 er tolv selvejere og 47 fæstere, hvilket, hvis man sætter dem i relation til samtlige gårdmænd i de respektive grupper, giver procentsatser på henholdsvis 19% og 15%.

Den første kalkule kan derfor ses som et udtryk for, at en selvejer, der først én gang er ramt, hyppigere vil blive genganger end en fæstebonde. Det viser sig, at

medens 28% af fæsterne udsættes for mere end én forretning, er det tilsvarende tal for selvejerbønder 58%.

Man kunne formode, at når selvejerbønder oftest stifter bekendtskab med fogeden, vil de også få udlagt og bortsolgt bohave for de fleste penge, især da de qua deres ejendomsret har flere effekter at stille kreditor tilfreds med. Men en opgørelse af de samlede udpantningssummer pr. udpantede viser, at fæsterne i gennemsnit må sætte for 119 rbd.NV.⁸ til side, mens selvejerne kan nøjes med at frasortere for 101 rbd.NV., og auktionerne indbringer fæsternes kreditorer 65 rbd.NV. og selvejernes 62 rbd.NV.

Tabel 2

Antallet af ramte gårdmænd fordelt på sogne samt hvor stor en procentdel disse udgør af sognets samlede gårdantal 1828.

Sogn	gm _r	gm _r i % af T
Aversi	1	6,7
Bavelse	1	10,0
Fensmark	9	29,0
Glumsø	7	20,6
Herlufmagle	3	4,3
Næsby	6	28,6
Sct. Morten	1	7,1
Sct. Peder	1	20,0
Rislev	3	13,0
Sandby	1	3,8
Skelby	9	20,9
Tybjerg	5	12,8
Tyvelse	2	11,1
Vester Egede	7	33,3
Vrangstrup	3	25,0

gm_r = ramte gårdmænd.

T = det pågældende sogns gårdantal 1828.

Sammenfatter man ovenstående, kan det konstateres, at en fæstebondes risiko for at komme i fogedens klør eller under auktionskommissionens behandling er mindre end selvejerens; men når han først er kommet i ulykke, bliver det ham til gengæld et dyrere bekendtskab. Det vil sige, at der ikke har været afgørende forskel på at tilhøre den ene eller den anden kategori i Tybjerg herred, hvilket passer glimrende med, at det ikke har været muligt at påvise en bevægelse fra selveje til fæste, da en motivation tilsyneladende fattes.

Hidtil har man ment, at jo større en gård var, desto mere konjunkturfølsom ville den blive. Dette skulle bero på, at jordens dyrkning blev afhængig af hyret

arbejdskraft, hvis løn slæbte efter prisudviklingen og derfor i forhold til landmandens indtjening blev høj – og i krisetiden også for høj.

I Tybjerg herreds gårdmandsklasse kan denne tendens ikke spores, idet alle hartkornsklasser rammes lige hårdt. Til gengæld er den geografiske spredning stor og usystematisk (se tabel 2).

Hvis gårdens placering var uden betydning, skulle der have været ca. 16% kriseramte i hvert sogn. Men i stedet findes sogne, der omtrent går ram forbi som f.eks. Herlufmagle, mens til gengæld Fensmark og Vester Egede har haft en stor mængde af fallitter. Et af datidens meget diskuterede spørgsmål drejer sig om udparcelleringen og dens mulige forarmende virkning.

Men da Herlufmagle går fri, mens Fensmark rammes, må parcelleringen skulle kombineres med andre uheldige omstændigheder for at give effekt, hvilket samtidig stemmer med, at der ikke spores overvægt af fallitter blandt gårdmænd med små brug.

Den skæve geografiske fordeling afslører, at end ikke et herred kan opfattes som en landøkonomisk enhed i begyndelsen af det 19. århundrede. En forskel fra 4% til 33% beror ikke på tilfældigheder; men foreløbig må man nøjes med at konstatere dens eksistens.

Adkomsttidspunkt og gæld

I indledningen antydedes det, at en gårdmands chance for at optræde i en fogedforretning eller på en auktion var afhængig af tidspunktet for gårdens overtagelse. Specielt skulle tidsrummet mellem 1813 og 1818 være farligt, fordi et eventuelt gårdkøb eller en udbetaling af arv til yngre søskende i forbindelse med ejerskiftet kunne belaste budgettet de næste åringer. Drister man sig trods kilde-mæssige problemer til at beregne hvor mange udlægs- og auktionsramte og hvor mange ikke-ramte gårdmænd, der overtager deres gårde mellem 1813 og 1818, er der en svag overvægt af de førstnævnte (14% mod 12%). Beregningernes usikkerhed gør det nødvendigt at trænge bag tallene, og basis for påstanden om 1813 til 1818-overtagelsernes særlige krisefølsomhed er en formodning om, at gældsbyrder havde afgørende betydning for den enkelte gårdmands evne til at ride stormen af. Især skulle gæld stiftet i inflationens sidste år være farlig.

Gældsopgørelsen hviler på oplysninger hentet fra skøde- og panteprotokollernes indhold af panteobligationer. Hvor de ikke er overleveret, er købekontrakternes betalingsbetingelser brugt, og det medfører, at blot den tinglæste gæld afdækkes. Af skifterne fremgår det, at mange desuden har haft anden gæld; men da den tilsyneladende ikke er rentebærende, og da stiftelsestidspunktet er ukendt, er den ladet ude af betragtning.

Kun et lille fåtal af fæstegårdmænd har stiftet tingbogsført gæld, og intetsteds har der kunnet etableres en årsagsforbindelse mellem låntagning og foged- og auk-tionsforretninger, hvorfor deres gæld ikke er gjort op. Fæsternes udeståender har

en tilfældig karakter og optræder ligefuldt blandt kriseramte og krisefri gårdmænd. De er oftest i størrelsesorden 100 rbd. kontraheret i navneværdi med et familie-medlem eller en nabo, der får sikkerhed i specificerede indboartikler. I alt har 14 fæstegårdmænd ladet panteobligationer tinglæse, og i 5 tilfælde kan man gætte på, at de erhvervede midler skal bruges til betaling af indfæstning, fordi de er lånt umiddelbart før fæstebrevets datering. Tre af debitorerne kommer i synlige vanskeligheder, men de to har først lånt penge længe efter at udpantningen har fundet sted, og den sidste har ikke fået udlagt løsøre af panteobligationens kreditor. Prioritetsgæld har følgelig ikke spillet nogen rolle for fæstegårdmandens risiko for at komme på tvangsauktion, og den kan p.g.a. sin spredning og lidenhed end ikke indirekte siges at have været af betydning.

Når fæstebøndernes vanskabne er uafhængig af prioritetsgælden, kunne man på forhånd nære mistanke om, at selvejergårdmændenes besværligheder heller ikke skriver sig fra behæftelserne, fordi de to gårdmandsgrupper ifølge de foregående beregninger er nogenlunde lige hårdt spændt for.

Undersøgelser af gældsbyrderne og deres forskydninger omfatter i alt 60 selvejergårdmænd. Hvis man i første omgang samler opmærksomheden om de selvejere, der har overtaget gårdene før 1818 – det drejer sig om 45 bønder – kan man aflive myten om luksulån i inflationstiden. De mennesker, der har optaget lån mellem 1807 og 1813, har alle gjort det i forbindelse med gårdkøbet, og intetsteds berettiger forskelle mellem købesum og prioritetsgæld til en antagelse om, at ekstramidler er skaffet med henblik på et udvidet forbrug. Tværtimod har mange udbetalt en del af købesummen kontant. Ikke mindre end 24 svarende til 53% har nedbragt gælden, og i de fleste tilfælde er det sket umiddelbart før pengeomskrivningen i 1813.

Afdragene fordeler sig ligeligt – eller næsten lige – på de to selvejer kategorier, idet 3 af de ramte, hvilket er det samme som 50% af de mulige, og 21 af de auktions- og udlægsfrie, svarende til 54%, har betalt større eller mindre summer af. Kun en enkelt har haft gældsfor skydninger mellem 1814 og 1818, idet han har måttet afdrage et kortfristet lån som et led i opfyldelsen af købekontraktens betingelser. Denne ringe bevægelse efter Napoleonskrigene undrer ikke, fordi moratorium og indult gjorde det ufordelagtigt for kreditor at opsigte et lån, ligesom det ville være tåbeligt af debitor at give afkald på et rentebilligt lån, som han havde i kraft af den i forbindelse med penge- og kreditvæsenets reorganisering i 1813 løvfalede rentenedsættelse.

I 1818 har de auktions- og udlægsramte en gennemsnitlig gæld pr. td. htk. på 223 rbd. SV, mens de ikke-ramtes beløber sig til 234 rbd. SV. Dvs. at de ikke-ramtes gæld i 1818 faktisk er den største stik imod alle tidligere udsagn, men ikke usandsynligt sammenholdt med denne undersøgelses øvrige resultater. Når prioritetsgælden og dermed dens byrder er størst blandt auktions- og udlægsfrie selvejere, aflives påstanden om den udslagsgivende virkning i kriseårene til dels. Ingen af de ramte selvejere har overtaget deres gårde og derfor stiftet gæld mellem 1813 og 1818. Den svage overvægt af ramte gårdmænd med adkomstbreve fra dette tidsrum må derfor hidrøre fra fæstebønder eller tilskrives materialets lakuner.

Når dette er sagt, skal det påpeges, at man, hvis man ser på selvejere, der har købt gård mellem 1818 og 1828, og deres gældsfordeling, kommer til et andet resultat. De ikke-ramtes gæld er nu 192 rbd. SV. mod de ramtes 349 rbd. SV. pr. td. htk., en markant difference, der fortæller, at en selvejer, der har købt sin gård dyrt i krisetider, er i en meget udsat position. Det er ikke overraskende, at det i en likviditetsstram tid er farligt at sætte sig for store faste udgifter; men det undrer, at nogen overhovedet har vovet sig ud i sådanne handler – og specielt at det har været nødvendigt at betale gårdene så dyrt i en tid, hvor priserne på landejendomme skulle være faldet dramatisk. Desværre røber kilderne ikke årsagerne til disse køb.

2 ramte og 4 ikke-ramte øger gælden fra 1818 til 1828, mens 1 ramt og 2 ikke-ramte afdrager gæld i samme periode, hvilket betyder, at der er relativt flest forskydninger blandt de selvejere, der må gennem en auktions- eller fagedforretning. Netto betyder denne gældsudvikling for det meste kontraheret i navneværdi næsten intet. Det drejer sig om en nettoforøgelse hos samtlige de ikke-ramte på 278 rbd. NV og hos de ramte på 1691 rbd. NV, hvilket målt pr. td. htk. bliver til det rene ingenting, især sat i relation til restgælden fra købesummen, også selv om kursbedringer indkalkuleres. Derfor er der set bort fra disse forskydninger i gældsopgørelsen pr. td. htk. i 1828.

I 1818 er den gennemsnitlige gæld pr. td. htk. for samtlige selvejergårdmænd, undersøgelsen omfatter, 233 rbd. SV og i 1828 235 rbd. SV, hvilket altså er meget nær det samme. Gældsafbetalingen er standset under krisen og byrden ergo ikke mindsket som hidtil antaget. Det beror formentlig på, at totalauktionerne, hvor en hel gård med indbo og besætning bortsælges, som man har formodet, ville rydde op i gældsposterne, fordi kreditorerne takket være ejendomsprisfaldet ikke får indfriet deres prioriteter, er uhyre fåtallige. Behæftelserne er øget i så beskedent omfang, at man kan slutte, at stiftelsen af prioritetsgæld tilsyneladende ikke har været brugt som udvej, når indtægterne faldt så meget, at man ikke længere kunne svare sit, hvadenten det så skyldes, at der ikke fandtes ledige kapitler, eller at det har været unødvendigt.

For lige at ride op tyder disse beregninger fra Tybjerg herred ikke på, at prioritetsgælden og dens forpligtelser var af skæbnesvanger betydning, således som det forhen er blevet sagt. Dels har fæstebønderne, der udgør relativt en næsten lige så stor andel af de kriseramte som selvejerne, ingen prioritetsgæld, dels viser opgørelsen i 1818, at de, der går ram forbi, skylder lige så meget væk som deres mindre heldige naboer. Selvforskyldt ulykke som følge af overdådig mæsken sig i luksus på kredit kan udelukkes, idet ingen har øget gælden før 1818, ligesom afbetalingen og afdrag fordeler sig jævnt på alle selvejerbønderne. Gårdmændene har ikke, som det ofte ses citeret, skaffet penge til reduktionerne ved at sælge nogle tønder korn, en hest eller et par stude; i hvert fald er det ikke sket ad auktionsvejen, for der er slet ingen frivillige auktioner i 1813 – hvor de har haft kontanterne fra, melder kilderne ikke noget om.

Som antydnet indledningsvis er prioritetsgælden ikke sandheden om gældsforholdene hos gårdmændene, og derfor vil skifternes boopgørelser blive gennemgået.

Skifterne

Skifteprotokollerne indeholder en mulighed for at undersøge formueforholdene hos gårdmænd ved deres egen eller hustruens død, idet skifteslutningerne indeholder en boopgørelse, hvor såvel aktiv.- som passivsideen gøres op.

Boopgørelsernes pålidelighed har været kritiseret, fordi man mente, at bønderne for at undfly arveafgiften har stukket særligt værdifulde effekter som f.eks. sølvtøj til side, når skiftefogeden kom for at vurdere. Til gengæld skulle passiverne være opgivet så meget desto mere samvittighedsfuldt. Heller ikke skiftefogedernes vanddel er upåklagelig, idet man kan mistænke i hvert fald én for at have hjulpet gårdmændene med at bedrøve den kongelige kasse. Det er påfaldende, at der under Tybjerggårds skiftejurisdiktion mellem 1810 og 1828 er i alt 19 skifteslutninger, hvoraf de 16 er fallitboer, 2 balancerer, og kun en enkelt giver overskud. Denne tilsyneladende fattigdom afspejles nemlig ikke i antallet af auktions- og fogedforretninger, der i dette område ligger under gennemsnittet. I disse skifter er gårdfælden, der udtrykker gårdens værdiforringelse som følge af vanrøgt fra overtagelsen til dødsfaldets indtræden, meget stor i forhold til de fleste andre steder, og alt tyder på, at netop denne post er brugt til at regulere arveafgifterne med, således at ikke engang den totale gældsangivelse er til at stole på.

For at omgå alle disse fiksfakserier er skifteslutningernes boopgørelser udelukkende brugt til at beskrive gældsudviklingen med, idet det så forudsættes, at man mellem 1810 og 1828 har manipuleret, snydt og bedraget lige meget. 1810 er valgt som udgangspunkt, fordi der dette år blev indført en arveafgift på ½%, således at tilskyndelser til at svindle før denne tid skulle have været mindre. Analysen har koncentreret sig om udviklingen i antallet af fallitbo, idet en forøgelse kunne indicere, at den økonomiske situation var blevet værre.

At et bo erklæres fallit får kun undtagelsesvis følger for arvingerne i form af udlægs- og auktionsforretninger. Normalt eksraderes, dvs. frigives, boet mod at hovedarvingen vedgår gælden. I Tybjerggård jurisdiktion sker det i alle tilfælde, og flere gange får en enke lov til at forringe boet ved at forære sine mindreårige børn en ko, nogle møbler eller blot sengetøj.

Antallet af skifter svinger meget fra år til år, fordi der er så få gårdmænd i Tybjerg herred, at et generationsskifte i en enkelt landby slår igennem. Ser man bort fra denne mulige fejkilde, udgør fallitboerne 36% af alle boopgørelser fra 1810 til 1817 og 29% fra 1818 til 1828. Dvs. at skifterne sammenlignet med panteobligationerne kommer til det stik modsatte resultat, hvad gældsudviklingen i krisetiden angår, idet det relative fald i antallet af fallitbo tyder på, at debitorerne har nedbragt eller være tvunget til at nedbringe gældsposten mellem 1818 og 1828.

En videreførelse af sammenligningen mellem fæstere og selvejere er ikke forsvarlig, fordi der kun er 12 selvejerskifter med 149 fæsteskifter i den undersøgte periode.

*Årsagerne til tvangsauktionerne og fogedforretningerne belyst ved
rekvirenternes navne og relationer til gårdmændene*

Sammensætningen af rekvirentkorpset – dvs. de mennesker, der har begæret forretningerne foretaget – afslører den umiddelbare begrundelse for, at en bonde må gennem en ubehagelig udlægs- eller auktionssag. (Se tabel 3).

*Tabel 3
Rekvirentlister.*

	f	t	s	t
fuldmægtig	Clausen, Næstved	4	fuldmægtig Clausen	1
	Høyberg, Næstved	3		
	Hansen, Næstved	1		
	Werner, Ringsted	2		
forvalter	Bülow, Herlufsholm	10	Lowzow	3
	Thornøe, Næsbyholm	8	Wedel-Jarlsberg	2
	Bertelsen, Næsbyholm	1	kammerråd Gr?	2
	Hansen, Næsbyholm	1		
	Jensen, Gisselfeld	6	forvalter Jensen	1
	Ryge, Tybjerggård	1		
Saaby-Neergaards bo, Sandbygård	1			
købmand	Bagger	4	købmand Hødding	1
	Flindt	1		
	Monrad	1		
madame	Frogner	4		
gårdmænd og lign.		3	gårdmænd og lign.	7
ikke oplyst		12	ikke oplyst	3
I alt		63	I alt	22

f = fæster

s = selvejer

t = antallet af foged- og/eller auktionsforretninger

I 14 tilfælde svarende til 17% af alle forretninger, er rekvirenten ukendt. Det drejer sig hovedsageligt om auktioner, hvor det fremgår, at det bortauktionerede gods har været udlagt.

Koncentrerer man sig i første omgang om selvejernes rekvirenter, skyldes 5 af forretningerne fordelt på 3 gårdmænd misligholdte forpligtelser i forbindelse med prioritetslån. (Det drejer sig om Wedel-Jarlsberg og Lowzows debitorer). 2 af disse har fået deres gårde under krisen, mens den sidste har overtaget sin i 1798,

hvorefter han i løbet af tyverne har omprioriteret sammen med andre selvejere, idet Lowzow har overtaget Wedel-Jarlsbergs andenprioriteter.

Dette passer med en iagttagelse fra afsnittet om gældens indvirken på risikoen for udlæg eller tvangsauktion, som var særlig markant, hvis man havde købt sin gård dyrt under krisen, og fritager definitivt prioritetsbyrden for at være den afgørende faktor i krisebilledet.

Blandt selvejerne optræder den som direkte årsag i 23% af tilfældene og totalt i 6% af foged- og auktionsforretningerne.

Den største gruppe rekvirenter udgøres af gårdmænd og andre, hvor begrebet »andre« dækker husmænd og indsiddere, hvilket kunne tyde på, at krisen mærkes blandt flere end tallene for tvangsauktioner og udpantninger giver indtryk af. Fornemmelsen kan bekræftes ved at tage et hastigt vue over siderne i f.eks. fogedprotokollerne, hvor der skønsmæssigt er 4 à 5 ramte husmænd pr. gårdmand. I øvrigt er der ingen systematik i navnesammensætningen.

Blandt fæstebønder har først og fremmest godsforvalterne krævet mellemregnskaberne afgjort, idet de tegner sig for 28 af 63 forretninger.

Beløbene er udpantede for ikke betalte herskabelige og offentlige afgifter, og dvs. landgilde, hoveripenge og kongelige skatter. Herlufsholm og Næsbyholms forvaltere har været specielt hårde herrer, og det forklarer næsten fuldstændigt den geografisk meget ujævne fordeling. I Glumsø, Næsby og Vrangstrup sogne hører bøndergodset til Næsbyholm, mens både Næsbyholm og Herlufsholm har fæstegods i Skelby sogn, hvor der desuden er en del selvejere, og Sct. Peder sogns jorder bortfæstes af forvalteren på Herlufsholm. De relativt mange forretninger i Vester Egede sogn skyldes forvalter Jensens og madame Frogners fælles bestræbelser, men kan i øvrigt ikke forklares, fordi kun navnet og ikke årsagen anføres i fogedprotokollen. Alt tyder således på, at godstilhørsforholdet spillede en afgørende rolle for en fæstegårdmands chancer for at slippe helskindet gennem krisere-
rene.

Mens forvalter Bülows begæringer tidsmæssigt fordeler sig nogenlunde jævnt med en svag overvægt i de sidste krisear, falder forvalter Thornøs forretninger alle i 1828 og 4 af dem endog på samme dato, ligesom forvalter Jensens fra Gisselfeld og madame Frogners falder sent.

Grev Danneskjold Samsøe, som ejede Næsbyholm og Bavelse, var direktør for Gisselfeld kloster og amtmand for Præstø amt fra 1808 til sin død i 1823, var kendt for at være en overbærende, mild og reformvenlig godsejer. Hans godsadministration må have været noget lemfældig, eftersom staten i 1824 så sig nødsaget til at købe fallitboet Næsbyholm og Bavelse godser, og på trods af ihærdige anstrengelser ikke fik dem solgt før i 1837. Statens forvaltning er kendt for at være nøjereg-
nende og uelastisk i kravet om punktlighed med betalinger og lignende, hvilket her giver sig udslag i en række udlægs- og auktionsforretninger begæret af forvalter Thornø. At statens forvaltning først træder i aktion i 1828, uagtet at ejendommene er overtaget allerede i 1824, kan skyldes, at man i første omgang bestræber sig på at sælge hele herligheden, og først da dette er mislykket, bringer så megen orden i

de formentlig kaotiske regnskaber, at det er muligt at udpege debitorerne og gøre dem ansvarlige for skyldige skatter og afgifter.

Administrationen af Gisselfeld klostergoods er formodentlig også blevet strammet efter grevens død. Det lykkes i hvert fald hans søn Frederik Christian Danne-skjold Samsøe, der arver direktørstillingen, at bringe godset på føde igen, skønt faderen har efterladt det med en gæld på 130.000 rbd.

De 4 herredsfuldmægtige, der findes blandt rekvirenterne, har næppe optrådt på egne vegne, men har sandsynligvis i deres egenskab af notarer protesteret veksler for andre, hvis identitet kilderne ikke afslører. Købmændenes beror antagelig ikke så meget på tilbagekaldte varekreditter som på vekselprotester, idet købmændene udfylder en rolle i det landlige kreditsystem som pengeudlånere, selv om bønderne ikke menes at have nydt nogen udstrakt kredit hos dem.⁹ Ordet veksler optræder intetsteds i de anvendte kilder, og ovenstående må derfor opfattes som gætterier.

Rekvirentkorpsets brogede sammensætning blotlægger, dels at en enkelt kriseårsag ikke kan udpeges, hvilket også ville have været overraskende, dels at krisen har været bredt favnende, også bredere end denne artiel anskueliggør. For fæsternes vedkommende har godsejerens overbærenhed og tålmodighed været afgørende for, om den manglende regnskabsbalance resulterer i udlæg og tvangsauktioner, ligesom selvejerne har været i lommen på deres kreditorer. Dette afsnit godtgør endvidere, at prioritetsbehæftelsen meget langt fra er et tilstrækkeligt mål for den enkelte gårdmands gældsbyrde, idet han ofte har haft ikke-tinglæst gæld hos andre gårdmænd eller privatpersoner – muligvis vekslegæld – og det er nærmest disse kreditors økonomiske situation og forgodtbefindende, der har betinget, hvorvidt et udestående skulle inddrives med rettens hjælp.

Ejendomspriserne

Det har været hævdet, at ejendomspriserne faldt voldsomt under krisen p.g.a. ringe rentabilitet i landbruget, og Falbe-Hansen nævner et prisniveau på sjællandske gårde mellem 400 og 500 rbd.SV pr. td. htk., hvilket skulle svare til en tilbagegang på 30 til 60% i sammenligning med priserne fra århundredets begyndelse.

Disse tal dækker ikke realiteterne i Tybjerg herred, såfremt det spinkle materiale står til troende. I begyndelsen af det 19. århundrede kostede 1 td. htk. mellem 200 og 300 rbd. dC., og denne pris ændres ikke meget i hverken opad- eller nedadgående retning frem til 1828.

Hvis man bruger indfæstningssummerne som en slags priser på fæstegårde, tegner billedet sig anderledes. Fra 1810 til 1817 har gennemsnitsindfæstningen uden hensyn til gårdstørrelse været 205 rbd. NV, mens den fra 1818 til 1828 beløber sig til 132 rbd. NV. Indkalkulerer man seddelkursens bedring, er der tale om en svag stigning, idet kursændringerne betyder, at seddelværdien målt i sølv bedres 2 à 3 gange; men da betalingen skal falde i navneværdi må »prisfaldet«

have forekommet den vordende bonde reelt nok. På trods af godsejernes forsøg på at opretholde indfæstningens nominelle størrelse – og sådan må de mange beløb på 220 og 300 rbd. NV i kriseperioden tolkes – har bøndernes tiltagende mangel på likvider hyppigt nødvendiggjort en hel eller delvis eftergivelse af indfæstningen. Nogle få fæstere er blevet fritaget for indfæstning mod at afdrage forgængerens gæld og eventuelt sætte gården i stand efter flere års vanrøgt; men kun én af disse findes blandt de kriseramte, hvorfor »arvet« økonomisk uføre kan udelukkes som krisefremkaldende faktor hos fæsterne.

Sammenfatning og konklusion

Desværre har mangelen på fogedprotokoller før 1818 ødelagt en oplagt mulighed for at vurdere landbrugskrisen i forhold til krigsårene og inflationstiden. Det lader sig ikke gøre at bedømme, hvorvidt, eller måske især hvor meget – gårdmændenes økonomiske situation forværres, da konjunkturomslaget indtræffer i 1818. Auktionsmaterialet indicerer, at en forandring har fundet sted, men er for tyndt til at danne grundlag for en statistisk evaluering af rimelig sikkerhed. (Omslaget i konjunkturudviklingen kan, bedømt ud fra tvangsauktionernes tidsmæssige fordeling alene, præcis lige så godt være indtruffet i 1813 som i 1818). Vurderingen af krisens omfang, årsager og virkninger bliver derfor sat i relation til den herskende opfattelse blandt de historikere, der har beskrevet landbruget i kriseårene.

Sammenfattende kan man sige, at resultaterne fra Tybjerg herred alle peger på, at krisen har været mindre dybtgående end hidtil formodet.

Kun 1% af gårdmændene har måttet forlade hus og hjem tvunget af deres kreditorer, og dette tal står slet ikke mål med de hobetal, man ellers kan læse om. I alt udsættes 16% af gårdmændene for enten en tvangsauktion eller en udlægsforretning – eller sagt på en anden måde afvikles der gennemsnitlig 7,7 forretninger pr. år mellem 1818 og 1828, igen langt færre end det var at forvente med udgangspunkt i historikernes udtalelser.

Den tidligere forskning har især hæftet sig ved den ugunstige konjunkturudviklings indflydelse på gårdmændenes økonomi, idet dalende priser på landbrugsprodukter og specielt på korn skulle have skabt underskud på driftsregnskabet, fordi udgifterne ikke fulgte med. Særligt skulle prioritetsgælden have været belastende, hvorfor selvejere også skulle have været mere udsatte end fæstebønderne, og priserne på landejendomme skulle være sunket katastrofalt som en følge af den dårlige rentabilitet.

Således forholder det sig ikke i Tybjerg herred. Prisniveauet på 1 td. htk. bevares omtrent uændret fra 1800 til 1828, og splitter man de kriseramte i selvejere og fæstere, viser det sig, at de to kategorier er næsten lige udsatte for udlæg og tvangsauktioner. Prioritetsgælden kan ikke tillægges særlig vægt som krisefremkaldende faktor, da den kun er umiddelbar foranledning i 5 forretninger ud af 85. Som en konsekvens af disse iagttagelser, er det meget naturligt, at undersøgelsen

ikke afslører nogen konjunkturbestemt bevægelse fra selveje til fæste, da et motiv til en sådan bevægelse mangler. Når prioritetsgælden ikke ses at betyde noget, bortfalder argumentet om særligt uheldige adkomstperioder, og analysen peger heller ikke i nogen bestemt retning.

I det hele taget lader en enkelt årsag til kriseramthed sig vanskeligt udskille. Gårdstørrelsen har ikke som antaget nogen indvirken på udlægs- og auktionsrisikoen, og dermed bliver der rammet en pæl gennem én af datidens yndlingsdiskussioner, nemlig hvorvidt parcelleringen kan siges at have ydet skadelig indflydelse. En sådan skade har ikke kunnet spores i de her foretagne beregninger, idet parcellister optræder lige så ofte, men ikke oftere end andre gårdmænd i auktions- og udpantningssammenhæng.

Den eneste fordeling, der afslører uregelmæssigheder, er den geografiske, idet nogle sogne er urimeligt hårdt ramte, mens andre omtrent ikke kender til udpantninger og auktioner. En undersøgelse af rekvirentkorpset viser, at den geografiske skæve spredning kan kombineres med fæsternes godstilhørsforhold, således at den enkelte godsforvaltnings strengthed er afgørende for en fæstebondes chance for at slippe uskadt gennem kriseårene. Desværre er det umuligt ud fra denne undersøgelse og disse kilder at pege på nogle relevante årsager til de målt absolut få, men trods alt eksisterende udlæg og tvangsauktioner hos selvejerne. Rekvirentnavnene giver ingen forklaring, og kildematerialet afslører ikke, hvilken art gælden har været, eller hvornår den er stiftet. Man kan gætte på vekselgæld, og meget nærmere kommer man det ikke.

Tvangsauktioner fagedforretninger er kun en del af et krisebillede og må ses som et udtryk for de værst rantes skæbne.

Krisen kan glimrende have haft årsager og virkninger, som ikke afspejles i det anvendte kildemateriale, ligesom dens omfang kan være fortegnet. Men alligevel tør man med dokumentation i Tybjerg herred konkludere, at de eksisterende krisefremstillinger har været stærkt overdrevne for gårdmændenes vedkommende.

Muligvis har landboreformerne og selvejerudviklingen ikke i så høj grad som antaget medført en overgang fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi, forstået således at gårdmændene ikke for alvor har levet i en afsætningsøkonomi, da kornpriserne begyndte at falde. Hvis bonden stadig i 1818 overvejende har været selvforsynende, er det forståeligt, at prisudviklingen ikke har haft større betydning, end auktions- og fagedprotokollerne lader formode.

Nu kan Tybjerg herred være atypisk, og det store spørgsmål bliver, hvor repræsentativt dette herred er på landsbasis.

Sammenligningen med Hammer herreds fem sydlige sogne indicerer, at man uden at tage munden for fuld, kan generalisere de her beskrevne resultater til at omfatte en større del af Sydsjælland. Den manglende systematik blandt selvejernes rekvirenter kombineret med det lille antal selvejergårdmænd, der er involveret i undersøgelserne, og godsadministrationernes afgørende indflydelse på fæsternes risiko for at blive udlagte eller bortauktionerede, gør det betænkeligt at udvide repræsentativitetsområdet yderligere. På den ene side ved man ikke, hvorfor

selvejerne kommer i ulykke, og på den anden side vides det, at især herskabelige afgifter, som svinger stærkt fra gods til gods og fra egn til egn, og administrationen af samme, kan blive afgørende.

Hvis teorien om de overvejende selvforsynende gårdbrug holder stik og kan generaliseres – om dette vides heller intet – kunne man driste sig til at modificere landbrugskrisen på landsplan for gårdmændenes vedkommende; men på indeværende tidspunkt, hvor det man ved er, at dyrkningsmetoder, afgrøder, redskaber, forvaltning osv. skifter fra egn til egn, er det klogere ikke at drage så vidtrækkende konklusioner – også selv om en modifikation af landsbrugskrisen fra 1818 til 1828 passer i en almindelig landøkonomisk udviklingsmodel dækkende tiden fra århundredskiftet til begyndelsen af 1840'erne.

Noter

1. Merete Johansen: Landbrugskrisen og gårdmændene. Parcellering, tvangsauktioner, udlægsforretninger og gældsudvikling i Tybjerg herred 1818–1828. Kbh. 1976, utrykt speciale.
2. V. Falbe-Hansen, Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, bd. I–II, Kbh. 1888–89. Marcus Rubin, Frederik VI's tid, Kbh. 1895.
For en mere detaljeret historiografisk redegørelse, se Erik Helmer Pedersen, Landbrugskrisen 1818–28. I Landbohistorisk skr. 4, Kbh. 1970.
3. Erik Helmer Pedersen. a.a. s. 186–87.
4. Ole Halding, Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828. Statsmagten og det kriseramte landbrug. Fra Randers Amt 1967 og 1968.
5. H. Kyrre, Landbrugskrisen i Danmark 1818–1828. 3. udg. Kbh. 1940, s. 41.
6. V. Falbe-Hansen, a.a. bd. II, s. 26.
7. I Tybjerg herred krakkede f.eks. Næsbyholm og Bavelse godser samt Sandbygård i 1824. I øvrigt er det påfaldende, at godserne i dette område allerede fra 1810 begynder at realisere deres aktiver i form af enorme tømmersalg og salg af træer på roden. Dette fænomen går igen i auktionsprotokollerne frem til midten af 1820'erne, hvor der tilsyneladende ikke er andet salgbart tilbage end ellekrat og kvas.
8. Rbd. NV (Navneværdi) svarer til pengesedlernes pålydende. Rbd. SV (Sølvværdi) er seddelkursen fastsat af Rigsbanken (senere Nationalbanken), der bestemmer, hvor mange sedler, der modsvarer 200 rbd. sølv. – Se Dansk Pengehistorie bd. 1, s. 107ff., 114 og 127.
9. Sigurd Jensen, Fra Patriarkalisme til pengeøkonomi, Kbh. 1950, s. 150.

Bilag

En sammenligning mellem Tybjerg herred og Hammer herreds fem sydlige sognes auktions- og fogedforretninger.

	Tybjerg		Hammer	
T:	1804	344	1804	271
	1828	381	1835	302
T _g :	1804-28	363	1804-35	287
F _b :	1818-28	19	1818-28	9
C:	1818-28	66	1818-28	66
F _b +C:	1818-28	85	1818-28	75
F _b i % af T _g :		5,2		3,1
C i % af T _g :		18,2		23,0
F _b +C i % af T _g :		23,4		26,1

Den tidsmæssige fordeling af foged- og auktionsforretninger.

	Tybjerg			Hammer		
	F _b	C	F _b +C	F _b	C	F _b +C
1818	3	0	3	1	7	8
1819	4	6	10	1	4	5
1820	0	4	4	0	5	5
1821	2	3	5	0	5	5
1822	0	0	0	1	8	9
1823	0	3	3	1	4	5
1824	2	6	8	2	5	7
1825	1	3	4	2	10	12
1826	2	11	13	0	6	6
1827	1	10	11	1	3	4
1828	4	20	24	0	9	9
I alt	19	66	85	9	66	75

T = antal gårde

T_g = gennemsnitlige antal gårde

F_b = begærede auktioner

C = fogedforretninger

Kommentar til bilag 1

De forskelle, man finder i udviklingstakten ved sammenligning mellem de to herreder, er så små, at man uden vanskeligheder kan begrunde dem med det spinkle materiale.

Udviklingen ser ud til at forløbe parallelt, idet tilvæksten i antallet af ejendomme i Hammer og Tybjerg er nogenlunde den samme, ligesom den relative kriseramthed dvs. det procentuelle antal af udlæg og tvangsauktioner ækvivalerer.

Grunden til at kun Kastrup, Sværdborg, Køng, Lundby og Hammer sogne er anvendt som sammenligningsgrundlag, er, at de 7 nordlige sogne tinglæste deres dokumenter ved Tybjerg herred og altså ikke kan bruges som korrektionsmateriale. Oplysningerne om Hammer herreds antal af fæstebønder og selvejere er hentet fra Bent Vestbo Rosendahl, *Udviklingen af selvejet i Hammer herred på Sjælland ca. 1780–1830*, hæfte A, s. 60–63, utrykt speciale, Kbh. 1968, mens auktions- og fogedforretningerne er ekstraheret fra auktions- og fogedprotokollerne for Vordingborg Søndre Birk efter samme principper som anvendtes i Tybjerg herred.